

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ ESERLERİNDEN *TERTİB-İ MU'ÂLECE*'DEKİ ORGAN ADLI TIP TERİMLERİ

Gürkan GÜMÜŞATAM*

Özet

Bu çalışmada 15. yüzyıla tarihlendirilebilen Tertib-i Mu'alece adlı eserde belirlenen organ adlı Türkçe tıp terimleri değerlendirilmiştir. Eserde belirlenen terimlerden yola çıkılarak tıp dilinin Türkçeleştirilmesinde izlenen yol ve terimlerin yapı bilgisi özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: *Türkçe tıp terimleri, Tertib-i Mu'alece, organ adları, Eski Anadolu Türkçesi.*

The Medical Terms on *Tertib-i Mu'alece*

Abstract

In this study we investigated the organ called medical terms. Terms were identified within Tertib-i Mu'alece. This work 15 century belongs to. Works on the terms specified in the language of medicine is out of the path and follow the Turkish In terms of format, features information has been trying to explain.

Key words: *Turkish medical terms, Tertib-i Mu'alece, organ names, Old Anatolian Turkish.*

□ Giriş

On dördüncü yüzyılı izleyen dönemde, yani XV, XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda yazılan tıp eserlerinin çoğu Türkçedir. Yazarlar hemen eserlerinin başında, daha önce, Anadolu Selçuklulari döneminde olduğu gibi, eserlerini Türkçe yazmalarının sebebinin “okuyan herkesin, eseri okuyup, kolayca anlaması” olduğunu kaydetmişlerdir (Kahya 2002: 248). Türkçenin önemini benimseyen ve bu bilinçle eserlerini yazan müelliflerin yaptıkları bugünkü dil çalışmalarında vazgeçilmez birer kaynak olarak değerlendirildiği gibi yazarlarını da saygı ile anmamızı sağlamıştır.

Tertib-i Mu'alece de tıp konusunda yazılmış 15. yüzyıla ait eserlerimizden biridir. Devrin diğer edebî ürünlerine göre oldukça yalın, anlaşılır bir nesir diliyle yazılan

* Dr. , Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC.
E-posta: gurkan.gumusatam@emu.edu.tr; gurkangumusatam@hotmail.com

eserde hastalık adları, organ adları, bitki ve hayvan adları, ilaç ve yiyecek adları oldukça zengindir. Burada kullanılan dil, 15. yüzyılda Anadolu bilim çevrelerinin terimleştirmedeki tasarım gücünü, çevreyi gözleme ve anlatma becerisini, kelime türetmedeki yolları, anlatım ve yazı dilinin üslup özelliklerini, dildeki değişim ve gelişim sürecini göstermesi açısından önemli veriler içerir.

Tam adı “*Hazā Kitāb u Hükemā-yı Tertīb-i Mu'alece*” olan eser, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesinde (05 Ba 1947) ile kayıtlıdır. Metnin baş veya sonunda ya da iç bölümünde eserin müellifi/müstensihi ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır, fakat kütüphane kaydında ve TÜYATOK'ta müellif olarak Da'î Ahmed b. İbrāhīm gösterilmiştir. *Tertib-i Mu'alece* ile benzer isimlerde¹ onun kadar hacimli olmayan başka eserler de vardır. Bunları içerik, tertip, üslup ve dillik özellikleriyle değerlendirdiğimizde *Tertib-i Mu'alece*'yi yazan kişinin kaleminden çıkmadıkları anlaşılır. Üzerlerinde müellif veya müstensihlerine ait bir kayıt bulunmayan bu kitapların kime ait olduğu bilinmemektedir; ancak içerik itibarıyla birçok tıp eserinde olduğu gibi müelliflerinin İbni Sinan'ın El-Kanun'undan yararlandığı söylenebilir.

Eserin dillik özelliklerine bakarak 15. yüzyıla tarihlendirilebilecek kitabı, dönemin muteber eserleri ile karşılaştırınca onun derleme ve eklemeler sonucu oluştuğu sonucuna varılır. Bazı bölümlerde tekrarlara düşülmesi² ve esere verilen ismin de bu yönde oluşu onun toplama bir metin olduğu görüşünü destekler. Şimdilik eserin müellifi konusunda temkinli yaklaşarak meçhul olabileceğini söylemek en yerinde davranış olacaktır. Temellük kaydının bulunduğu varakta kaydın geçtiği satırın sonu ve altındaki satırın silinerek metne yeniden eklemeler yapılması nedeniyle maalesef bu kısım bize yardımcı olamamaktadır. Eserin içeriğinden ancak müellifin önerdiği kimi tedavi yöntemlerini denemiş, uygulamış bir kişi olduğu bulgusu vb. birkaç bilgi çıkarılabilir.

Kitabın Da'î Ahmed b. İbrāhīm'e ait olmadığını yine eser içindeki bulgular da doğrular. Tarihî kaynaklarda Fatih'in gut hastalığından muzdarip olduğu ve ölüm nedeninin de bu olabileceği veya zehirlendiği tezleri üzerinde durulmaktadır.

İncelenen eser içinde de Fatih'in hastalığına ve hastalığı için kendisine önerilen bir ilaca yer verilir. Buna göre eserin müellifi Fatih'in hükümdarlığı döneminde veya ondan sonraki yakın bir dönemde yaşamış olmalıdır. Ancak, Fatih'in tahta bulunduğu dönemle (özellikle hastalığı geçirdiği ve öldüğü dönem) ile müellif olarak gösterilen Da'î Ahmed b. İbrāhīm'in kayıtlara göre yaşadığı tarihler örtüşmemektedir. Da'î Ahmed b. İbrāhīm'in Çelebi Mehmet için yazılmış bir mersiyesi ve II. Murad'ı hükümdarı olarak öven üç şiiri vardır. Bunlardan hareketle Da'î'nin Sultan II. Murad'ın tahta çıktığı yıllarda (1421) hayatta olduğu, ancak yaşının hayli ilerlemiş bulunduğu anlaşılır. Buna göre 1421'den sonraki yakın bir tarihte öldüğünü (Özkan 1995: 201) söyleyebiliriz. Fatih'in tahta çıkışı (ikinci kez) 18 Şubat 1451, ölüm tarihyse 3 Mayıs 1481'dir. Eserde müellifin naklettiği bilgiye göre Fatih'in Yahudi

¹ Hekimbaşı Hayrullāh Efendi'ye ait İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde No:1427 ile kayıtlı Mecmū'a fi'l-Muālecāt; müellifi bilinmeyen ve Ankara Millî Kütüphanesi'nde 06 Mil Yz A 7095/2'de kayıtlı Risāletü'l-Mu'alecāt, 06 Mil Yz A 3697 Kitāb-ı Mu'alecāt ve 06 Mil Yz A 3705 Mecmū'a-i Mu'alecāt.

² Varak [73A] 44. bap içinde bir bölüm varak [82A] 51. bap içinde aynen tekrarlanması.

kökenli eski başhekimî Yakup (Hekim Yakup, asıl adıyla *Maestro Iacopo*) yaptığı bir macunla hükümdarın acılarını dindirip o ilaçtan epey fayda görmesini sağlamıştır. Yine burada müellif, bu macunun uygulanmasında bir sakınca olmadığını, birçok kereler denenip yararı görüldüğünü belirtmiştir:

[121a] (1-3) ... *bu ma'cûmî Ya'kûb hükûm peydâ idüp Mehemmed Gâzî Hân hazretleri isti'mâl idüp ziyâde fâ'idesin bulup şafâ ve sürûr eyleyüp def'atle tecrübe olunmuşdur.*

Fatih ikinci kez tahta çıkış tarihi 18 Şubat 1451'dedir. 1421 yılında yaşı hayli ileri olan Da'î'nin daha bu tarihte (1451) hayatta olma ihtimali dahi mümkün değildir. Nakledilen bu bilgi ayrıca bize müellifin saray çevrelerine yakın olabilecek bir isim olduğunu düşündürür. Eldeki yazmanın Amasya'da, Fatih'in şehzadesi Beyazıt'ın yetiştiği yerde olması da ona yakın bir isim olabileceği ihtimalini hatırlatır. Tarihi bulgular da yine bize tarihlendirme konusunda 15. yy.ın ikinci yarısıyla en geç 16. yy.ın ilk çeyreğinde bu eserin kaleme alınmış olabileceğini düşündürür.

Ünlü tarihçi Babinger Fatih'in Hekim Yakup tarafından zehirlendiğini öne sürmektedir. Buna karşı çıkanlar arasında İ. Uzunçarşılı başta gelir. Belirlenen bu eserde aktarılan bilgiye de bakılırsa hükümdarın zehirlenmiş olma olasılığı zayıflamaktadır. Birçok kereler denenerek sonuç alındığını aktaran müellif bu konuda verdiği bilginin kesinliğini ortaya koyar. Tartışma konusu olan bir tarihi yanlıgı buradaki bulguyla gün yüzüne çıkmakta, buradaki bilgi Hekim Yakup'u aklamaktadır.

Şakayık ve Zeyilleri ile Osmanlı Müellifleri adlı eserlerde farklı dönemlerde yaşamış benzer isimde başka Da'î Ahmedler olsa da yaşadıkları dönem ve onlarla ilgili aktarılan bilgilerde böyle bir esere sahip olana da rastlanamamıştır. Üstte de belirtildiği gibi şimdilik kitabı müellifi meçhul olarak değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

Eserde geçen terimlerin birçoğu 15.-16. yy. Türkçe bilim diline aittir. Terimleştirme konusunda Türkçenin türetme yolları kullanılmış, halk ağzında bugün dahi yaşamını sürdürmüş sözcükler seçilmiştir. Kimi durumlardaysa yabancı bir terimin ardından konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Türkçedeki karşılığı da hemen cümlenin devamında aktarılmıştır.

Bugünkü tıp anlayışıyla geçmişteki tıp anlayışı arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Günümüzdeki tedavi yöntemleriyle geçmiştekiler aynı olmadığı gibi o dönemdeki hastalıklara konan teşhis ve adlandırmalar da bugünle uyuşmamaktadır. Eserde ve dönemde benzer kitaplarında tıp anlayışı Eski Yunan, Mezopotamya, Hint ve Arap tıbbından özellikle de Arap tıbbından beslenmektedir. Buna göre eski Yunan tıbbında "humoral patoloji" İslâm tıbbında "Ahlât-ı Erbaa" denilen ve esası insan bedeninde olduğu kabul edilen vücut sıvılarının [kan, kara safra (sevdâ) , sarı safra (safra) ve balgam] dengeli bulunması prensibine dayanır. Sağlıklı olmanın şartı ise bu sıvıların bünyede (mizaç) dengede oluşuna bağlıdır. Eğer hıtlardan (vücut sıvıları) birisi eksik veya fazla olursa vücuttaki denge bozulmakta ve bunun sonucunda hastalıklar, hastalık belirtileri ortaya çıkmaktadır. Dört unsurdan her birinin ayrı bir özellikte olduğu kabul edilirdi. Bunlar kuru, nemli, sıcak ve soğuk niteliklerdi. Yenilen

besinlerin özellikleri de bunlardan biri içinde yer almakta ve tedavi sırasında eksikliği ya da fazlalığı olduğuna inanılan vücut sıvısının dengesini yeniden kurmak için önerilmekteydi. Besinler dışında dengeyi kurabilmek için fazlalığı olduğu inanılan maddenin vücuttan atılması esası vardı.³

Yargısız anlatımlar içinde ele alınan kelime gruplarını kalıplaşmış ve kalıplaşmamış olarak iki ayrı başlık altında incelemek gerekir (Usta 2007: 139). Türkçede terimlerin türetilmesinde eklerden yararlanılarak türetmeye gidildiği gibi kelime gruplarının kalıplaştırmasından da faydalanılır. İncelediğimiz eserin söz varlığını belirler ve metinden hareketle Türkçenin tarihî tıp dili ile ilgili terimleri ortaya koyarken ayrıca bu konu üzerinde de durmak gerekir. Metnimiz içindeki birçok tıp terimi ve tıp terimi dışında farklı alanlara ait terimler kalıplaşmış kelime grubu görünümü sergiler.

Genel olarak kelime gruplarının kalıplaşmasında ek kalıplaşmasının rolü olmakla beraber, ağırlık kelime grubunu oluşturan ögelerin kalıplaşmasındadır. Kelime gruplarının kalıplaşmasında iki rol vardır:

- a. Grubu oluşturan ögeler, asıl işlevi dışında kullanılmış olabilir. Böylece kelimenin türü değişir; kelime grubunun kalıplaşmasında ilk adım atılmış olur.
- b. Grubu oluşturan ögeler, asıl anlamı dışında kullanılmış olabilir. Böylece yeni kavramlara karşılık bulunmuş olur.

Kelime grupları bu iki yoldan biri veya her ikisinin etkisi altında kalıplaşmakta, önceden söz dizimin yapı taşları olarak kullanılırken, böylece dilin söz varlığının bir parçası hâline gelmektedir (Usta 2007: 140).

Bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının özel kelimeleri olan terimler, bu sahalarda çalışanların kısa yoldan anlaşmasını sağlar (Zülfikar 1991: 1). Anadolu'nun 15. yy.ın ikinci yarısı ile 16. yy.ın ilk çeyreği arasında ait eserleri arasında olduğunu düşündüğümüz Tertib-i Mu'alece, tıp konusunda yazıldığından bu alana ait çok sayıda terim içerir. Arap tıbbından etkilenme sonucu geliştirdiğimiz tıbbımızın birinci basamağını bilindiği gibi tercüme oluşturur. İslâm medeniyetinin kuruluşu ve gelişmesinde Türkler büyük katkılar gösterdiği gibi bu medeniyetin Kur'an dili olarak kutsal kabul ettiği Arapçaya önem verdiği de bilinen bir gerçektir. Türk bilginleri tanınmış eserleri dillerine çevirirken Arapça kökenli terimleri de olduğu gibi Türkçeye aktarırlar. Ancak bu aktarma işlemi konusunda 15. ve 16. yy.da beliren bilinçle fıkıh ve tıpla ilgili kitaplarda Arapça terimleri açıklayan Türkçe terimlerin kullanılmış olması önemlidir.

En belirgin özellikleri anlamlarının sabit olması ve cümle içinde başka anlamlarla kullanılmaması olan terimler, karşıladıkları kavramı açık ve kesin biçimde (Zülfikar 1991: 20). bildirirler. Bu yönüyle tek bir kavramı tek bir terimin karşılaması esası vardır. Ancak, incelemiş olduğumuz eserde böyle bir ilkeye uyulmamıştır. Kültür değişikliği sonucu (Zülfikar 1991: 20) gerçekleştiği kabul edilen bu durum incelediğimiz eserde

³ Daha detaylı bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Uludağ, Osman Şevki (1991), *Beş Bucuk Asırlık Türk Tıbbi Tarihi*, (hızl. İltar Uzel), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s: 37-45; Uzel, İltar (1992), *Cerrahyetü'l-Haniyye I*, Ankara: TTK, s:3-6; Kahya, Esin (1995), İbni Sinâ El-Kanun fî Tıbb (Birinci Kitap), Ankara: AKM, s:101-114...

kendini eş anlamlı terimlerle gösterir. Birçok terimin hem Türkçe hem de diğer dillerdeki karşılığını bir arada bulabiliyor oluşumuz da Anadolu'ya geldikten sonra yeni bir sürece girmemiz, yeni bir medeniyeti tanımamız ve ona uyum sağlamamızla ilgilidir.

Terimler belli bir meslek veya bilim dalına özgü olsa da tarihî tıp kitaplarında kullanılanların çoğu halk dilinde bilinen, kullanılan sözcüklerdir. Önceki bölümlerde açıklamaya çalıştığımız gibi Anadolu'da beylikler dönemiyle başlayan Türkçecilik bilinci ve bu etkiyle halkın konuştuğu dili esas kabul etme etkilidir.

Eserde geçen tıpla ilgili terimler anatomi; insan sağlığı ve hastalıklar, hastalıkların adları ve belirtileri; tedavi etme ve yapılan ilaçlar, hazırlanan yiyecekler, merhemler; kullanılan alet ve gereçlerle alakalıdır.

Hastalıkları iyileştirmek, hafifletmek veya önlemek amacıyla başvuru teknik ve bilimsel çalışmaların geneli için kullanılan tıp bilimi (TDK Türkçe Sözlük: 2005) ile ilgili bu eserde konuyla ilgili terimler oldukça zengindir. Konularına göre bu terimler şöyle gruplandırılabilir:

1. Tıp ve insan sağlığıyla ilgili olan genel terimler.
2. Hastalıklarla ilgili terimler.
3. Tedaviyle ilişkili terimler: İlaç adları, besin maddeleri, ölçü birimleri, merhemler ve uygulamalar...
4. Tedavi sırasında kullanılan aletler, araç ve gereçler.
5. Organ adları veya vücut salgılarıyla ilgili terimler.

Eserde tıpta kullanılan araç ve gereç isimleri oldukça azdır. Terimlerin sayıca yoğun olduğu bölüm hastalık adları ve hastalıkla ilgili olanlarla ilaç isimleridir. Özellikle hastalık adı yaparken kullanılan terimi meydana getiren kuruculardan çoğunun organ adı içermesi onların bu devir tıbbında terimleştirme için vazgeçilmez birer araç olduğunu kanıtlar. Bu nedenle de bu incelemede Tertüb-i Mu'alece içinde geçen tıp terimleri arasından organ adları içerenlerin incelenmesine gidilmiştir. Eserde organ adlarından yapılan terimlerde eklerle türetme yerine onu kelime grubu içinde kullanma eğilimi yüksektir. Bu yüzden de birleşik isim, birleşik fiil ve eylemlik öbeği biçimindeki terimler bu çalışmanın ana malzemesini teşkil eder.

Tıpla ilgili terimleri sıralarken uyguladığımız esaslar önce hangi dile ait olduklarına, sonrasında ise yapılarına bakılarak yapılmıştır. Buna göre terimlerin sıralanmasındaki esasları şöyle gösterebiliriz:

☐ Kurucu Unsurlarının Kökenlerine Göre Tıp Terimleri:

☐ Kurucuları Türkçe Olan Terimler:

☐ Arapça + Türkçe Yoluyla Oluşan Terimler:

Organ adı olarak Türkçe olanların kullanımına ağırlık verilen eserde çoğunlukla terimlerde de bu görülür. Türkçe bir organ adı yanında Arapça unsurlar da terimin kurucuları arasına girebilir. 15 ve 16. yüzyılda Türk tıbbının temelleri atılırken

Arap tıbbının ona kaynaklık etmiş oluşu ilgili bilim dilinin etkilerini de doğal olarak beraberinde getirmiştir. Çoğu zaman tüm kurucular Türkçe dahi olsa bunlar Arapça terimin karşılığı olarak türetilmeye çalışılır.

📁 Farsça + Türkçe Yapısındaki Terimler:

Arapça terimlere nazaran oldukça az olsa da kimi yeni organ adı yaparken veya hastalık adı üretirken Arapça öğelerden yararlanılabilineceği gibi Farsça olanlar da kullanılmıştır.

📁 Grekçe/ Yunanca + Türkçe Yapısındaki Terimler:

Terimi oluşturan kurucu unsurlar içinde Grekçe kökenli olanların bulunması dikkat çekicidir. İslami Aydınlanma Çağı'nda tıp biliminin temelleri antik Yunan dönemindeki eserlerin Arapçaya aktarılmasıyla atılmaya başlar. Bu sırada Arapçaya giren unsurlar daha sonra Türkçeye de Arapçadaki biçimleriyle geçer.

📁 Yapı ve Kullanım Özelliklerine Göre Organ Adlı Tıp Terimleri

📁 İsim Tamlaması Biçimindeki Tıp Terimleri

Tamlamayı oluşturan esas ve yardımcı öge organ adlarıyla kurulan terimlerde çoğunlukla Türkçe unsurlar içerir. Bazen kurucular Türkçe kökenli de olmayabilir. Ancak, Türkçe kökenli olmasalar da kurucuların üzerlerine aldıkları ek ve kurdukları tamlama Türkçenin sistemine uygundur. Bu nedenle bu tür terimleri de bu başlık altında değerlendirdik.

İsim tamlaması biçimindeki terimlerin çoğu belirtisiz isim tamlamalarının kurallarına göre oluşmuştur. Sayıca daha az olan belirtili isim tamlamalarıyla beraber birkaç tane de isnat grubu yapısında yine bu başlık altında yer alır.

Eserde belirtili isim tamlaması biçiminde geçen üç terim belirlenmiştir. Bunlar:

1. **gözünüñ nûrı:** (T.+T.) Gözün görme gücü, görüş keskinliği, görme netliği.
[119b] (2-3) ... *ve geç kıocaldur ve gözünüñ nûrın ziyâde idüp bevâşir zaħmetine ve sâyr nice zaħmetlere ve marîzlere nefî'î-yi bi-nihâyedür.*
2. **gözünüñ ħarâreti:** (T.+T.) Gözde oluşan kızarıklık, gözdeki yanma hissi.
[59a] (6) ...*şığır etin tâz[e] tâze ursalar gözünüñ ħarâretin ve kıanın ve ağrısın def ide...*
3. **raħimünüñ câzibesi:** (Ar.+Ar.+T.) Kadın cinsel ilişkiye girmede hazır olma durumu, libido.
[107a] (12-13) ...*kız oğlan gibi olup bu mu'âleceniñ kuvvetinden raħimünüñ câzibesi muħkem olup seddisi açılıp...*

Belirtili ad tamlaması biçiminde olmasına rağmen niteleyen tarafta belirtme durumunu yitiren ve hem niteleyeni hem de niteleneni üçüncü kişi ekleri aracılığıyla birbirine bağlantı kurmuş olan şu terim de ilgi çekicidir:

4. **ağzı yarı:** Tükürük, ağız salgısı.

[115b] (12-13) ... ve balğam gālib olmanuñ ‘alāmeti budur ki ağızı yarı çok olup ve hazmı za‘if olur.

İncelenen eserde geçen tıp terimlerinin önemli bir bölümü belirtisiz ad tamlaması biçimindedir. Bu tamlamaların yapı ve anlam özellikleri, kuruluş amaçları ve kullanım alanları belirli biçimlerdedir.

Eser ait olduğu dönem itibariyle günümüzden oldukça farklı bir tıp anlayışına sahiptir. İnsan bünyesinde eksikliği veya fazlalığı bulunan dört temel öğeye göre düzenlenen tedavi biçimleri ve buna bağlı hastalıklar karşımıza çıkar. Çalışmamızda bu bilgidен hareket ederek hastalıklarla ilgili adlandırma yollarını incelerken çoğunlukla hastalığın meydana geldiği organla, vücuttaki bölgeyle ilişkili terimlerin ağırlıkta olduğunu gördük. Bu tür terimlerde niteleyen taraf genellikle hastalığın meydana geldiğine inanılan bölge veya organın adını oluştururken nitelenen taraf ‘ağrı + -sı’ sözünden ibarettir. Bu durum çoğu zaman günümüz tıp anlayışına göre hangi hastalığın kastedildiğine işaret etmez. Dolayısıyla bunların günümüz tıp dilinde hangi terime denk düştüğünü bulmamızı güçleştirmiştir. İlgili terimler şunlardır:

5. **ayak ağrısı:** (T.+T.) Gut hastalığı, organizmadaki ürik asitin atılmayarak vücudun bazı yerlerinde, özellikle ayak başparmağında, topuk ve eklem yerlerinde birikmesinden ileri gelen, ağrı ve şişlerle ortaya çıkan hastalık, krş. diz ağrısı.

[87a] (6) *Eger, benefşe yağın ayak ağrısına sürseler def' ide.*

6. **baş ağrısı:** (T.+T.) Baştaki ağrı, baş ağrısı.

[10b] (8-9) *Eger bi-resm alınına ve döleklerine urşalar baş ağrısının sâkin ide.*

7. **bel ağrısı:** (T.+T.) Bel ağrısı; bel kayması krş. bil şızısı.

[74a] (2-3) *Eger bel ağrısına, v'eger diz ağrısına, v'eger sâyir 'illetlere ziyâde nâfi'dür...*

Bu terim renk adıyla beraber de genişik bir yapı meydana getirir. Renk adlarının hastalık adı yaparken kullanılabilen oluşu dikkat çekicidir:

siyâh bel ağrısı: (Far.+T.+T.) Çok sert hissedilen bel ağrısı.

[127b] (8-9) ...*siyâh bel ağrısına ve ufânuğ ve çıkuk olan yerlere ve şişmiş ve yaralanmış yerlere ziyâde nâfi'dür.*

8. **bendükşeler ağrısı:** (T.+T.) Eklemlerde hissedilen ağrı, eklem ağrısı.

[87b] (10) ...*üç günde bir dirhem şabr yeseler bendükşeler ağrısının def' ide...*

9. **boğaz ağrısı:** (T.+T.) Boğaz ağrısı.

[123a] (6) ...*dimâğda olan hıltları çeküp endürüp boğaz ağrısına ve kulak sağırlığına...*

10. **ciger ağrıları:** (Far.+T.) Karaciğer ağrısı; karaciğerde oluşan hastalıklar.

[131b] (12-14) ...*eyegü üzerine yaturken cimâ' eylemenüñ zararı budur ki yürek ve bögrek ve ciger ağrılarına uğradup dahı kılınç ve selesü'l-bevle mübtelâ ider.*

11. **diş ağrısı:** (T.+T.) Diş ağrısı, dişteki çürük nedeniyle hissedilen ağrı.
[34b] (4-6) ... v'eger dār-ı fülful, sirke ile ısladup ve süzüp ağızda tutsalar diş ağrısın def^c ide...
12. **diz ağrısı:** (T.+T.) Gut hastalığı, krş. ayak ağrısı.
[87a] (5-6) İmdi her kim çörek otun döğüp bir mıkdār gül yağıyla diz ağrısına sürseler def^c ide.
13. **göğüs ağrısı:** (T.+T.) Göğüs bölgesindeki ağrı.
[47a] (4) ... v'eger finduğ yağın göğüs ağrısına sürseler nāfi^c dūr. . .
14. **göz ağrısı:** (T.+T.) Göz veya kimi zaman göz çevresinde hissedilen ağrı.
[59a] (4-6) ... velākin ba^czı göz ağrısı ısıcağdan olmuş ise aya göre dağı birkaç def^c a şığır etin tāz[e] tāze ursalar gözün harāretin ve kanın ve ağrısın def^c ide...
15. **iç ağrısı:** (T.+T.) Karın ağrısı; dizanteri, krş: karın ağrısı.
[77b] (7-9) Eger, pirinci yumadın ve tuzsuz şumāk ile bişürüp yeseler iç ağrısın def^c ide.
16. **karın ağrısı:** (T.+T.) Karın ağrısı, karın bölgesinde hissedilen sızı; dizanteri, krş. iç ağrısı.
[3b] (5) İç ağrısı ve karın ağrısı 'ilācın beyān ider.
17. **kulağ ağrısı:** (T.+T.) Kulak ağrısı, kulakta hissedilen sızı, krş. kulağ şancusu.
[60b] (8) ... v'eger ve gül yağın tamzursalar ıssıdan olan kulağ ağrısına nāfi^c dūr. . .
18. **ma^c de ağrısı:** (Ar.+T.) Mide ağrısı.
[51b] (11) – [52a] (1-2) Eger, ma^c de ağrısınun sebebi harāret kalup olmasından ise zīrā ekşer andan hāşıl olup 'alāmeti oldur ki...
19. **mafaşıl ağrıları:** (Ar.+T.) Eklem ağrıları.
[82a] (1) ... ve dağı mafaşıl ağrılarına ziyāde mücerredür, gaflet olunmaya.
20. **şakağ ağrısı:** (T.+T.) Şakak bölgesinde hissedilen ağrı.
[9b] (4-5) ... v'eger gelincik şükūfesinün şuyın alup bir mıkdār sirke ile ālūde idüp baş ağrısına ve şakağ ağrısına dağı nāfi^c dūr.
21. **yürek ağrısı:** (T.+T.) Mide ağrısı.
[63a] (3-5) İmdi her kim yürek ağrısı'çun bir pāre egir çigneseler def^c ide, ammā finduğ ıssıdur şovukdan hāşıl olan yürek ağrısına devādūr. . .

Bu terimlerde genel eğilim hep Türkçe sözcükler kullanmaktan yanadır. Fakat, bu dönemde dile giren Arapça veya Farsça kökenli organ adları da hastalık adı yaparken Türkçe tamlama biçimindeki terimlerde görev alabilmektedir. Yukarıda sıralananlar arasında '**mafaşıl ağrıları; ma^c de ağrısı; ciger ağrıları**' bu türden terimlerdir.

Üstteki terimlerle aynı işlev ve kuruluşta olmalarına rağmen nitelenen yön üçüncü kişi iyelik çekiminde başka isimler de olabilir. Bunlar arasında ‘zahmet, renc, acı şızı, buru, şancu’ başta gelir. Bunlar küçük anlam farklılıkları dışında büyük bir işlev farkı olmaksızın ‘ağrı’ sözüyle nöbetleşirler.

Seyfullah Türkmen, ‘ağrı’ terimi için ağırlık sözünden hareket eder, sözün sanki insanın üzerine bir ağırlık konularak boğulacak gibi bir duruma gelişini ve böylelikle çektiği sıkıntıyı anlatmada kullanıldığını savunur (2006: 124):

22. **bil şızısı:** (T.+T.) hafif, ince ağrı, krş. bel ağrısı.

[4a] (6) *Vaca^c-i mafâşıl ve bil şızısı ‘ilâcın beyân ider.*

23. **göbek burusu:** (T.+T.) Karındaki hafif sancı, mide sancısı.

[63a] (5-7) ... *ve dahı göbek burusu didükleri ‘illet bağarsuğdan peydâ gelmekden olup ‘alâmeti bağarsuğ kuruldayup şancumağdur.*

24. **kulağ şancusu:** (T.+T.) Kulakta batma hissi yaratan şızı, ağrı, krş. kulağ ağrısı.

[61b] (9) ... *v’eger buzağı bevlini kulağ şancusına şamzursalar hōş ide...*

25. **mağ^c ad zahmeti:** (Ar.+Ar.+T.) Hemoroid hastalığı, basur.

[81a] (1-3) ... *v’eger hınzır odın alup kurudup vaqt-ı hāācetde ağız şuvı birle işladup bir pāre penpe üzerine koyup mağ^c ad zahmeti üzerine ursalar gāyet nāfi^c dūr.*

26. **şalağ sancusu:** (T.+T.) Dalakta oluşan sancı.

[70b] (9) *Egir yemek şalağ sancusına nāfi^c dūr...*

Birçok yeni tıp terimi oluşturulurken görülüyor ki kuruculardan biri ‘ağrı’ kelimesidir. Bu kelime gibi yeni tıp terimi kuran ve onunla yakın anlamlı olarak kullanılan ‘şızı, acı, renc, zahmet, buru, āancu’ gibi terimler de dikkat çekicidir. Dönemine göre son derece ileri bir görüşle ağrı ve sancıların birbirinden ayırt edilmeye çalışıldığı bu dönem tıbbında, ilgili terimler farklı göstergelere denk düşecek şekilde kullanılmıştır.

Latince *Dolor* karşılığı olarak kullanılan ve ağrı, hastalık; eski tıpta iltihabın dört klasik belirtisinden biri olan ‘ağrı’ Türkçedir. Onunla yakın anlamlı olan ‘renc’ Farsça ve ‘zahmet’ de Arapça kökenlidir. Bu iki terim devrin Türkçe tıp dilinde ‘ağrı’ ile karşılanmıştır, bazen de ilgili sözcük onlarla yan yana kullanılmıştır. İç organlarda batar veya saplanır gibi duyulan, nöbetlerle azalıp çoğalan ağrı için ‘şancu’, hafif hissedilen ince ağrı için ‘şızı’ (Zülfikar 1996: 611), dış etkenler sonucu hissedilen ağrıyı ‘acı’ terimlerinin kullanımı bu devir tıbbında, dile verilen önemin ve en ince detayın dahi terimleştirmede göz önünde bulundurulmasının övgüye değer tanıklarındır.

İncelenen eserde ‘ağrı’ ile yakın anlamlı olan ve benzer görev üstlenen bir diğer terim de ‘buru’dur. Devrin birçok tıp eserinde görülebilen bu terimin ‘bur-‘ (bükmek/ kıvrırmak) fiilinden fiilden isim yapan –g ile yapıldığı düşünülür. Daha sonra Eski Türkiye Türkçesinde –g’lerin düşmesi sonucu sözcük buru biçimini almıştır. Üstte de

belirtildiği gibi bu devirde ağrı ve sancuların birbirinden ayırt edilerek farklı şekilde adlandırılmıştır. Buna göre bugünkü yazı dilimizde eş anlamlı olarak kabul edilen 'ağrı, sızı, sancı, buru (halk ağzında) vb.' eskiden ayrı ayrı durumları bildiriyordu (Türkmen 2006: 157). Buna dikkat çekilen bir araştırmada 'buru'nun 'ağrı ve 'şancu'dan farklı olarak ortasında boşluk bulunan (karın/ kasık) veya geçit gösteren (bağırsak) bir organda meydana gelen kasılma sonucu şiddetli kasılmayı anlatmak için kullanılan terim olarak değerlendirir (Kaya 2008: 942-943).

Belirtisiz isim tamlaması yapısında olan kimi hastalık adlarının oluşumu organ adı + sıfat + -İKİ şeklindedir.

27. **beden süstlüğü:** (T. + Far. + T.) Gevşeklik, güçsüzlük, bedenin güçsüz, halsiz düşmesi, krş. endām süstlüğü, süst endāmlar.

[81b] (1-2) *İmdi her kim zeytūn yağın burnına ŧamzursalar beden süstlüğın def ide.*

28. **endām süstlüğü:** (bkz.beden süstlüğü).

29. **göñül darlığı:** (T.+T.) İç sıklıklığı, sıkıntı.

[99b] (10-12) ... *līmūn ŧarābın ŧovuŧ ŧu ile ezūp içüreler ki ŧafrāyı ŧaŧ idüp ve ŧan ğalebesin sākin idüp dađı sevdādan olan göñül darlığın ve baŧ dönmesin...*

30. **kulak ağırlığı:** (T.+T.) Kulakta işitme kaybı, kulağın az duyması, krş. kulak tıtilması.

[60b] (6) *ŧulak Ağırlığın ve Sağırlığın 'İlācı Beyānındadır:*

Hastalık adları ile ilgili terimlerin bir bölümünün metinde isim-fiil grubu + iyelik eki vb. biçiminde oluşturulduğunu gördük. Bu tür terimlerde terimi oluşturan yapı genellikle organ adı + fiil (etken durumda) + -mAsI biçimindedir. Bu terimler ad aktarmasının güzel örnekleridir.

31. **a'zā ditremesi:** (Ar.+T.) Organlarda, özellikle de el ve ayaktaki titreme.

[87a] (2-3) ... *a'zā ditremesin def idüp kötürüm olan kimsenelere ziyāde nāfi'dür...*

32. **baŧ dönmesi:** (T.+T.) Baŧ dönmesi, gözün kararmasıyla düşecek gibi olma durumu.

[99b] (12) – [100a] (1) ...*dağı sevdādan olan göñül darlığın ve baŧ dönmesin ve dağı ħafaŧānuŧ hep ŧıtmadan olmış ola...*

33. **burun ŧanaması:** Burun kanaması.

[29a] (1-2) ...*ıl alup burnına tütsi virseler ŧanı sākin ide, 'ömrinde burun ŧanamasın görmeye...*

34. **göbek düşmesi:** (T.+T.) Göbek ağrısı, göbeğin yerinden kayması sonucu oluşan sızı.

[3b] (1) *[Göbek] düşmesi ve sāyir ağırlar devāsı beyānındadır.*

35. **göñül dönmesi:** (T.+T.) Mide bulantısı.
[125a] (4-5) *İmdi bu şarāb-ı na‘ne göñül dönmesin unçkurağa ziyāde nāfi‘dür.*
36. **yürek ditremesi:** (T.+T.) Kalp çarpıntısı.
[129b] (13-15) *Misk ıssıdur, kıridur likin hālīş dimāğı kavī idüp göze kuvvet virüp göñli şād eyler ve yürege ditremesin def‘ idüp ve sevdādan olan marīzlere nāfi‘dür...*
37. **yürek oynaması:** (T.+T.) Kalp sıkışması; nefes darlığı.
[62a] (1) ... *koqlamak ve şarāb içmek yürek oynamasına ziyāde nāfi‘dür...*
Terimin kurucu öğelerinden eylem, edilgen (eylem + -ılması/ -ilmesi) durumda da olabilir. Bu tür terimlerde ilgili organda görülen rahatsızlığın bir dış etkene bağlı olarak geliştiği anlaşılmaktadır:
38. **çeñe kaşılması:** (T.+T.) Çene kasılması, çene bölgesinde gerçekleşen hafif gerilme.
[40b] (1-2) ... *ve dağı çeñe kaşılmasını ilācı budur ki, bir mıkdār hurmāyı alup...*
39. **dudağ yarılması:** (T.+T.) Dudak yarılması, dudakta derinin çatlaması, yarılması.
[129b] (5-6) *Eger andan kan aldursa dış etlerin muhkem eyleye ve dudağ yarılmasını dağı def‘ ide.*
40. **et kesilmesi:** (T.+T.) Deride kesik oluşması, vücudun herhangi bir yerinde kesik meydana gelmesi.
[5a] (1) *Et kesilmesi ve yırtılması ilācın beyān ider.*
41. **kemük kırılması:** (T.+T.) İnsan iskeletini oluşturan kemiklerde oluşan kırılma, kemik kırılması; kemik erimesi.
[100b] (9-11) *İmdi her kim bir mıkdār mūmyā içmek veyā sürinmek veyāhūd haqqına eylemek, kemük kırılmasına ziyāde nāfi‘dür...*
42. **kol kırılması:** (T.+T.) Kol kırılması, kolda kırık olmak.
[97b] (9-10) ... *her a‘zāsın koparup yemege başladuğda bu pārcesi kol [kırıl] masına devā olsun ve bu pārcesini filān derde devā olsun deyüp...*
43. **kuḷaḷ tuḷılması:** (bkz. kuḷaḷ ağırlığı).
44. **sidük tuḷılması:** (T.+T.) İdrar torbasında biriken idrarı dışarı atarken yaşanan güçlük, sidik zoru, idrar zoru.
[78a] (5) *Sidük Tuḷılması ve Dutılmamasını ve Bel Şovuḷluḷunu [‘İlācın] Beyān İder*
45. **siñir yorulması:** (T.+T.) Kas yorgunluğu, kasların çok fazla çalışması sonucu duyulan sızı.
[44b] (6-7) *Mıknātıs elde tuḷsalar siñir yorulmasına nāfi‘dür ve bādem yağı dağı a‘lādur...*

Üstteki terimlerle aynı yapı ve işlevde olan kimi kullanımlarda nitelenen taraf isim-fiil değil üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isimdir. Burada toplanan hastalık adları '..... ağrısı' biçimindeki terimlerle benzer. Ancak, bu gruptaki terimlerde hastalığın türü onlardan daha belirgin bir adlandırmaya ulaşmıştır.

46. **göz ağrı:** (T.+T.) Katarakt, gözdeki billur kısmın saydamlığını yitirmesi sonucu görmeyi engelleyen rahatsızlık, krş. gözde olan ağ.

[56b] (3-5) ... *ammā göz ağrı güneşde yürümekden oldu ise afyūn mühri koçklayup bir pāre gözine dutsalar, bi-izni'llāh def' ide...*

47. **kan ğalebesi:** (T.+Ar.) Eski tıp anlayışına göre bünyeyi oluşturan en önemli öğelerden kanın çokluğu ve buna bağlı hastalık.

[114a] (3-4) *Eger nabz uzun olup tez tez atup bevli kıızıl yāhūd renginde olup ve gevdesi ısıcağ ise kan ğalebesine delīdür.*

48. **kulak gürültüsü:** (T.+T.) Kulak çınlaması, kulakta duyulan uğultu.

[60b] (10) *Eger, acı bādem yağın kulağ gürültüsüne tamzursalar def' ide.*

49. **talak veremi:** (T.+Ar.+T.) Dalakta olan şişkinlik, bir çeşit dalak hastalığı.

[71a] (7-8) ... *bir mīqdār sirke ile qarışdurup talaga ursalar yāhūd içseler talak veremin def' ide...*

Oluşumlarında güçlü bir mecazın görev üstlendiği deyim aktarmalı şu iki terim, bu devir tıbbında doğadan insana yapılan deyim aktarmalı terim oluşturma yolunu göstermesi bağlamında önemlidir:

50. **it dirseği:** (T.+T.) Göz kapağında çıkan sivilce, arpacık.

[57a] (8-9) ... *v'eger it üzümü yaprağın bişürüp göz olan it dirsegine ursalar nāfi'dür...*

51. **tuз başı:** Deride ve daha çok boyunda görülen lenf düğümlemesi, bir tüboerküloz türü, iyileşmesi güç bir tür çiban.

[45b] (1-2) ... *hanāzır ki tuз başı dirler anuğ üzerine ursalar bi-izni'llāh oñuldup halāş ide...*

Kalıplaşmış belirtisiz ad tamlaması biçimindeki kimi terimlerde nitelenen taraf –Uğ yapım ekiyle türemiş bir isim olabilir. İlgili ek mastar eki –mA'nın görevini üzerine almıştır:

52. **'aql qarışuğı:** (Ar.+T.) Akıl karışıklığı; bilinç kaybı.

[15a] (5-6) ... *cüzzām zaħmetine ve 'aql qarışuğına ve şar'a ve u[nu]tsaqlıka ğāyetle nāfi'dür...*

53. **kasuğ yaruğı:** (T.+T.) kasık bölgesinde oluşan fıtık, yarımlik.

[66b] (9-10) ... *ve kulinca ve eski ıssımaye ve kasuğ yaruğına ve şılağ şişine ve sā'ir nice dürlü marizlere fā'idesi bī-nihāyedür.*

Tıp dili içinde hastalık adı yapmak için hem niteleyen hem de niteleni organ adı olan şu terim, organ adlarının adlandırma aracı olarak ne kadar yaygın bir kullanıma sahip olduğuna önemli bir kanıttır.

54. **boğaz dişi:** (T.+T.) Boğazda dişe benzeyen, yutmayı ve nefes almayı zorlaştıran şişlik; bademciklerde şişkinlik.

[112b] (1-2) *Dilcük ve Hunnâk ve Boğaz Dişi 'İlâcın Beyân İder:*

Şimdiye kadar sıralanan terimlerin tümü hastalık adı olarak kullanılan örneklerdi. Fakat, organ adlarıyla yapılan birleşik isim yapısındaki kimi terimler, yine yeni organ adı oluşturmuştur. Bu terimlerde hem niteleyen hem de nitelenen taraf genellikle organ adı olan sözcüklere. Terimi oluşturan birleşikteki kelimelerin kökenlerine göre bunlar üçe ayrılabilir:

I. Her iki kurucusu da Türkçe olan:

55. **baş tamarı:** (T.+T.) Şah damar, ana atar damar.

[21b] (8-9) *İmdi ol maħalde baş tamarından kan alup...*

56. **gevde tamarı:** Dirseğin iç yanındaki orta damar.

[82a] (4-5) ... *ħayād[a] kızıl rengi var ise gevde tamarından kan alup ve bu merhemi şiş üzerine ursalar şifâ bula.*

57. **diş etleri:** (T.+T.) Diş eti, diş köklerini kaplayan kalın kırmızımtırak et.

[36a] (1-2) ... *ve daħı diş etleri çürüyüp ve ağız koķusı ve kanaması olmanıñ sebebi cümle nâziledendür.*

58. **göbek çıķduđı:** Göbek bağının bulunduğu yer.

[76b] (2-4) ... *v'eger bir miķdâr domalanı alup ve kırıdup daħı muħkem döğüp bir pâre mûm ile göbek çıķduđına ideler, nâfi'dür.*

59. **kol tamarları:** Nabzın kontrol edildiği bileklerdeki damarlar.

[9b] (8-9) ... *gözlerinüñ kabaķların açamaz olup kol tamarları daħı tez tez aķa.*

60. **sidügi yolu:** (bkz. bevl yolu).

61. **yan başı:** Kalça kemiğinin üst kısmı.

[84b] (2) ... *ve daħı 'ırķu'n-nisâ didükleri yan başından dize inen ağrıya dirler...*

Üsttekilerden farklı olarak Őu örnekte belirtili ad tamlaması biçiminde organ adlarından yeni bir organ adı yapılmıştır:

62. **gözün kabaķı:** Göz kapağı.

[59a] (10) – [59b] (1) ... *ba'dehu gözün kabaķın çevirüp ve cınbız ile kılların yolup ve...*

II. Kurucularından biri Arapça diğeri Türkçe olan:

63. **bâselik tamarı:** (Ar.+T.) Bileđin iç yanından herhangi bir tıbbi aletle çizikler açıp kan alınan üç damardan en altta olanı.

[82a] (7) *Eger zıkr şiş olup daħı ıssı olursa bâselik tamarından kan alup...*

64. bevl yolu: (Ar.+T.) İdrar yolu, idrarın mesaneden dışarı atılmasını sağlayan ince şerit kanal; krş sidüğü yolu.

[117b] (13) ... *ğalīz hıltları ağıdup ve süst açar ve bevl yolın pāk ider.*

65. ekḫel ʔamarı: (Ar.+T.) < Ar. Kolun iç tarafındaki ana damar.

[94a] (4-5) ... *‘ilācı budur ki evvel ekḫel ʔamarından ʔan alup ve daḫı ʔatlu ʔa‘ām yemeyüp...*

66. ʔifāl ʔamarları: (Ar. < Yun + T.) Şahdamarı.

[10a] (8-9) ... *‘ilācı budur ki, evvel ʔifāl ʔamarlarından ʔan alup, ba‘dehu...*

67. sākıd ʔamarı: Nabzın hissedilemediği damar, kan dolaşımı yavaş olan damar?

[84a] (12) Eger za‘if degül ise sākıd ʔamarından ʔan alalar...

III. Kurucularından biri Farsça diğeri Türkçe olan:

68. cān evi: < Far. + Tr. Kalbin altındaki bölge.

[67a] (2) *Ol daḫı ıssı veremdür, cānevi arasında olur.*

Yeni organ adları yapmak için oluşturulan terimler yanında vücut salgıları vb. için de organlar yardımıyla oluşmuş belirtisiz ad tamlaması biçimindeki şu terimlere de rastlanmıştır:

69. ağız ʔoḫusu: (T.+T.) Ağızdaki kötü koku, ağız kokusu.

[36a] (1-2) ... *ve daḫı diş etleri çürüyüp ve ağız ʔoḫusu ve ʔanaması olmanıḫ sebebi cümle nāziledendür.*

70. ağız şuvı: (T.+T.) Ağızdaki tükürük bezlerinin salgıladığı sıvı, tükürük, krş. tükürük, ağız yarı.

[81a] (1-3) ... *v’eger ḫınzır odın alup ʔurudup vaḫt-ı ḫācetde ağız şuvı birle işladup bir pāre penpe üzerine ʔoyup maḫ‘ad zaḫmeti üzerine ursalar ḫāyet nāfi‘dür.*

71. ḫayz ʔanı: (Ar. + T.) Adet kanı, âdet dönemlerinde döl yatağından gelen kan; krş.: ḫayz yağı.

[92b] (6-7) ... *ve daḫı bir ‘avratuḫ ḫayz ʔanı ziyādesiyle aḫup durmasa...*

72. ḫayz yağı: (Ar. + T.) (bkz. ḫayz ʔanı).

Belirtisiz ad tamlaması biçiminde bir de alet adı yapılmıştır. Bu terimin de kurucularından ilki bir organ adıdır:

[20b] (4-6) ... *ba‘dehu ellerin ve ayakların ʔuz ve köpük ve ḫammāmda olan ayak tāşıyla ovdurup ve ısıcaḫ suya ʔoyalar...*

İncelenen eserde ilaç adı yaparken de bunlar ilgili hastalığın adıyla ilişkilendirerek adlandırılmıştır. Bu terimler genellikle hastalığın adı (belirtili/ belirtisiz ad tamlaması + ‘ilācı biçiminde geçer. Eseriçinde bunun için belirlenen terimlere şunlar örnek verilebilir:

[2a] (6) *gögüs ağrısının ilacı*; [2a] (9) *öyken ve çiger ağrılarınun ilacı*; [2b] (4) *göz ağrısının ilacı*; [2b] (6) *kulağ ağrısının ilacı*; [2b] (8) *yürek ağrısının ve burmasının ilacı*; [3a] (1) *ağl zâ'il olmasının ilacı*; [3a] (3) *ağl ziyâde olmasının ilacı*; [3b] (5) *karın ağrısı ilacı*; [3b] (6) *bil şovukluğunun ilacı*; [3b] (8) *bevâsir zahmetin ilacı*; [3b] (9) *süst endâmlar ilacı*; [4a] (5) *bel ağrılarınun ilacı*; [4a] (6) *bil şızısı ilacı*; [5a] (1) *et kesilmesi ve yırtılması ilacı*; [5b] (1) *şişirler büzülmek ilacı*.⁴

☞ Sıfat Tamlaması veya Sıfat-Fiil (Ortaç) Grubu Biçimindeki Terimler:

Bu gruptaki terimler de yapıca farklı yollardan oluşturulmuştur. Bunlar:

1. Niteleyeni sıfat olanlar (sıfat + isim): *ağ bahağ, eyü 'alâmetler vb.*
2. Niteleyen yön ortaç grubu olabilir (ortaç grubu + isim): *kör ve yaramaz olan tırnağ vb.*
3. Niteleneni de sıfat olanlar (zarf + sıfat) : *ıssı dimâğlı vb.*

Bu tür terimlerde niteleyen/ nitelenen taraf isim tamlamalarında da olduğu gibi yabancı kökenli bir sözcük olabilir. Kimi durumda ise her iki taraf da yabancı sözcüklerden oluşmuştur. Bu tür terimler yine Türkçenin ekleriyle Türkçenin tamlama sistemine göre (*süst endâmlar vb.*) oluşturulduğundan onları da Türkçeleşmiş olarak değerlendirmek doğru olacaktır.

Eserde niteleyeni ortaç öbeği olan sıfat tamlaması biçiminde birçok tıp terimi kullanılmıştır. Bu terimler içindeki kurucu ögeler Türkçe kökenli sözcüklerle beraber ödünçleme de olabilir. Fakat, bunlar Türkçenin kurallarına uygun bir tamlama sistemi içindedir. Niteleyeni ortaç öbeği olan bu (birleşik isim biçimindeki) terimlerde karşılanan kavram ve oluşumlarında ince anlam farklılıkları bulunur. Çoğunlukla ortaç öbeği olan niteleyen tarfta öbeğin kurucusu –an sıfat-fiil ekiyle çekimlenmiş ol- yardımcı fiildir. Bu terimlerin başlıca kendi içinde nitelikleri şöyledir:

Hastalığın niteliğini bildiren terimlerde yapı (sıfat vb. + 'olan' + organ adı) biçimindedir. Bu terimlerde organ adı vb. nitelenen durumdadır. Böylelikle ilgili organda görülen rahatsızlığın hangi nitelikte olduğu, derecesi vb. aktarılmaya çalışılmıştır:

73. *ıssı olan şişler*: Eski tıp anlayışına göre sıcak mizaca sahip olan şişlikler; iltihap.

[109a] (5-7) ...*bir miğdâr hayvârı muhkem döğüp bir pâre sirke ile çarışdurup ezüp ışığıya ursalar ziyâde nâfi'dür ve ıssı olan şişleri def' ider...*

74. *kör ve yaramaz olan tırnağ*: Keskinliğini yitirmiş, sağlıksız durumdaki tırnak.

[88a] (11-12) – [88b] (1) *İmdi Şam'uy ağa tıran şakızın alup tırnağa sürüp ursalar ol kör ve yaramaz olan tırnağın sürüp çıkarup yeñiden taze tırnağ bitüre, mücerrebdür.*

Hastalığın hangi organda gerçekleştiğini bildirmek amacıyla oluşmuş kimi terimler de vardır. Bu terimler (organ adı + bulunma hâli + olan + hastalık adı vb.)

⁴ Bu terimlerde hastalık adını oluşturan kısımlar önceden yapıca değerlendirildiğinden burada yeniden açıklama yapılmayacaktır. Bu terimlerin kurucularından nitelenen ise ilgili hastalıkla ilgili ilaç veya tedavi yolunu anlatmak üzere terim içine girmiştir.

yapısındadır. Organ adı niteleyen taraf içinde kalmıştır, bu konumuyla hastalık onun üzerine yüklenir niteliktedir:

75. **dimāğda olan hıltlar:** Başta olduğuna inanılan hıltlar.

[123a] (5-6) *Bu ḥabb-ı cāmi' daḥı insāna gāyetle nāfi' dūr, zīrā şafrāyı ve sevdāyı ve balğamı cümle dimāğda olan hıltları çeküp endürüp...*

76. **gözde olan ağ:** (bkz. göz ağı).

Hastalığın nereden, neyden kaynaklandığını bildiren terimlerde organ adı çıkma durumunda olup kendinden sonra gelen ortaca bağlanarak hastalığı nitelemekte, onun türünü saptamak için görev almaktadır. Bazen de ilgili organla ilişkili rahatsızlığın hangi hastalık nedeniyle gerçekleştiği bildirilmekte, organ adıyla kurulan hastalık adı (organ adı yardımıyla kurulmuş öbek) nitelenen durumuna sokulmaktadır:

77. **başdan nāzıl olan hıltlar:** Baştan vücudun diğer bölgeleri yayılıp zarar verdiğine inanılan vücut sıvıları.

[122b] (8-10) *Bu ḥab insāna ziyāde nāfi' dūr, zīrā cümle başdan nāzıl olan hıltları sürüp ve ishāli olanı ḳabz ider...*

78. **ḥarāretinden olan baş ağrısı:** Vücuttaki sıcaklığın artması nedeniyle oluşan baş ağrısı.

[7a] (3-6) *Evvel baş ağrısı'çun mersin yaprağın bir miqdār şarāb ile ḳaynatup ziyādesiyle ağrıyan başa ursalar def' ola, v'eger gül şuyın ḥarāretinden olan baş ağrısına sürseler nāfi' dūr...*

79. **sevdādan olan baş ağrısı:** Kara safra maddesinin yoğunluğu nedeniyle oluşan baş ağrısı.

[99b] (5-7) *... ve daḥı sevdādan olan baş ağrısının 'alāmeti beş dürlü olup biri vesvese-i fāsīd ve tebaḥ-ı endişeden olur...*

80. **yelden olan bil ağrısı:** Cereyana maruz kalma sonucu oluşan bel ağrısı, tutulma, bel tutulması.

[83b] (4-5) *... ve daḥı belesān yağı sürseler balğamī marīzlere nāfi' dūr ve daḥı yelden olan bil ağrısına ziyāde nāfi' dūr...*

Teşhis koymakta durum belirleyicisi bir olguya ad vermek için de organ adları kullanılmış olabilir. Belirlenen şu terimde hem niteleyen hem de nitelenenin kurucu öğeleri organ adı barındırmaktadır. İlgili organın hangi durumda olduğunu bildirmek için niteleyen taraftaki sözcük üzerine üçüncü kişi iyelik eki alıp ortaç görevindeki söze bağlanmıştır:

81. **kanı olan göz:** Kan yürümüş göz, kırmızı renk almış, kızarmış olan göz.

[55b] (8-9) *... ba' dehu ol şudan kanı olan göze ṭamzursalar kanın def' ide...*

Sıfat tamlaması biçimindeki terimlerin bir bölümünde terimi oluşturan yapı daha farklı biçimde de olabilir. Üsttekilerde niteleyen durumdaki ortaç öbeğini kuran ortaç görevindeki söz 'ol + -an) iken, bunlar farklı ortaçlar da olabilir:

82. **gezer bil** : Bel kayması; vücutta oluşan kaşıntı, sızı vb. .

[87a] (7-8) *Eger, dizde ve ayakda gezer bil olsa bu eczaları ma' cün idüp...*

83. **hayz görmüş 'avrat**: Âdet dönemi geçirmiş kadın, adet dönemini atlatan kadın.

[106a] (7-8) *Eger hayz görmüş 'avrat başın açup dursa ol hinde ol yere tolu yağmaya...*

84. **kanı durmayan burun**: Kanaması durdurulamayan burun, burundan sürekli kan gelmesi.

[132a] (9-11) *Yumurta kabuğunu yakup döğüp dülbendden geçürüp gibi kanı durmayan buruna çekesiz, def' ola.*

Niteleyeni sıfat olan basit yapıdaki sıfat tamlamalarının örneği ise organ adlarıyla kurulanlar içinde azdır:

85. **katı yürek**: Yürek sıkıklığı, bunalıtı.

[11a] (6-8) *Eger, tatlu bâdem yağın başına ursalar ağırı def' ide ve dağı baş ağrısı eñseden cânibe olsa ziyâde kâsâvetden yâhûd katı yürekendir...*

86. **ıssı dimâğlı**: Menenjit geçiren, beyin zarı iltihaplanması sonucu oluşan ateş, şiddetli baş ağrısı gibi rahatsızlıklar duyan.

[130a] (1-2) ... *likin ıssı dimâğlı kişilere koğusu ziyândur...*

87. **süst endâmlar**: (bkz. beden süstlüğü)

📁 Birleşik Fiil Yapısındaki Tıp Terimleri

Bir birleşik fiil gibi kullanılan bu terimler cümle içinde farklı kip ekleriyle çekime girebildiğinden terimi oluşturan sabit yapı onu oluşturan yapıdaki kuruculardan eyleme kadar olanıdır. Bunlar metinden ayrı olarak yargısızdır, bu nedenle onları eylemlilik olarak verebiliriz.

Ad öbeği biçimindeki terimlerin kalıplaşarak kullanım bulduğu alan başta hastalık adları üzerine yoğunlaşmıştı. Bunu birkaç örnekte organ adları vb. izlemekteydi. Fakat, birleşik fiil biçimindeki terimlerde hastalık ve hastalığın belirtilerini belirleyecek bulgular ya gözleme dayalı olarak anlatılmış ya da uygulanacak tedavinin tarifi betimlemeli olacak biçimde terime dökülmüştür. Kısacası bu terimlerde daha güçlü bir gözlemin (*ağzı yarı çok ol-, gevde ağır ol-, göze ağı düş-, gözlerinü rengi ağı ol-...*) kavramlaştırmada etkili olduğu kanısına varılabilir.

Bu gruptaki terimlerin yapıca özelliklerini şöyle değerlendirebiliriz:

Bunların bir kısmı içindeki diğer kurucuları kendine bağlayarak terimleşen temel yardımcı fiillerden *et-/it-*, *eyle-* veya *ol-* ile oluşturulmuştur. Fiilin tek öznesi, nesnesi, belirteci olabileceği gibi, terimdeki yüklem görevini üstlenen fiile bağlı özne, nesne, tümleç gibi birden fazla ayrı öge de olabilir.

Bir bölümü organ adları yardımıyla kurulan bu terimleri oluşturan birleşik fiilin eylem unsuru tek bir yardımcı eylem olabileceği gibi (*bevl eyle-*, *bevl it-*) kendi içinde

de bir birleşik fiilden (**aklı ve fehmi** ziyāde ol-) meydana gelebilir. Aynı şekilde isim unsuru da bir tamlamadan (**gözlerinüñ rengi aķ ol-**) oluşmuş örnekler vardır :

88. **ağzı yarı çok ol-**: Çokça tükürük salgılamak.
[115b] (13-14) ...ve balğam gālib olmanuñ 'alāmeti budur ki ağzı yarı çok olup ve hazmı za'if olur.
89. '**aklı ve fehmi** ziyāde ol-: Kişinin anlama, kavrama yeteneğinde gelişme göstermek, zihni açmak.
[66b] (3-4) ... hüdhüd tırnağın ve burnın ve beynisin başında getürse 'aklı ve fehmi ziyāde ola...
90. '**aklı** zā'il ol-: Kendini kaybetmek, kısa süreli bilinci yitirmek, bayılmak.
[111b] (7-8) Eger küçük ma'şumlarda uçuk dirler bir 'illet vardır, darılır ve harāreti ziyāde olup 'aklı zā'il olur...
91. **bikri** bozılı ol-: Bekaretini yitirmek, kızlarda cinsel ilişkiye girme sonucu döl yolunu kapayan ince zarda yırtık olma, kızlık zarı yırtılmak.
[107b] (4-6) Eger kanķı kızın bikri bozılı olsa kendi bevlerinden bir mıkdār balıla maħlūṭ idüp fercine kosa yine bitüp bayağı gibi ola.
92. **boğazda** diş ol-: (bkz. boğaza diş in-).
93. **gevde ağır** ol-: Gövdede ağırlık hissi oluşmak, güç kaybetmek, bedende uyuşukluk olmak.
[115b] (7-8) ...ve gevde ağır olup ve ağzı yarı tatlu olup ve burnı kanayup ve çibanlar çıķup...
94. **göz kızıl** ol-: Gözün saydam tabakasındaki damarlarda kan yoğunlaşmak, gözde kan uyumak.
[58b] (4-5) ...v'eger göz ağrısı safrā gālib olmaķdan ise anuñ daħı 'alāmeti göz kızıl olup ve sarılığa daħı mā'il olur...
95. **gözlerinüñ rengi aķ** ol-: Gözün beyaz bir renk alması, safranın çokluğu nedeniyle gözün soluk bir renge bürünmesi.
[58b] (8-9) ... v'eger göz ağrısı balğamdan ve balğam gālib olmaķdan ise 'alāmeti oldur ki gözlerinüñ rengi aķ olup...
96. **hayz görmez** ol-: Gebeliğin ilk belirtilerinden biri olarak adetten kesilmek, hamile olup adet görmemek.
[93a] (1-2) Eger yüklü 'avrat [hayz] görmez olsa 'alāmeti oldu[r] ki gönli döner ve ma'desi ağırır ve iştihāsa daħı az olur.
97. **bevl it-**: (bkz. bevl eyle-).
98. **cigeri tāze it-**: Karaciğeri temizleyerek yenilenmesini sağlamak, karaciğer yeniden sağlıklı olmak, krş: cigeri tazele-.

[100a] (12-13) ... *maşşakī şakızın ziyāde çigneseler başda olan balgamı def^c ide ve ma^cdeyi kuvvetlü ve cigeri tāze ide...*

99. **kan istifrāğ it-**: Kan tükürmek, ağızdan kan gelmek, krş. kan tükür-.

[5b] (7) *Kan tükürmek ve kan istifrāğ idenüj ‘ilācın [beyān ider].*

100. **bevl eyle-**: İdrar torbasında biriken sidiği dışarı atmak, işemek, çiş yapmak, krş. bevl it-. [115a] (7-8) *Evvel bevl eylemekde baqmaq gerek.*

Yardımcı fiiller dışında, kurucularından biri çekirdek eylem olan terimler de yardımcı fiiller gibi görev almakla beraber temel sözlük anlamlarından sıyrılarak yan anlamda kullanılmıştır. Bazen terim içindeki çekirdek eylem temel yardımcı eylemlerle nöbetleşebilir (**boğaza dış in-** = **boğazda dış ol-**; **cigeri tāzele-** = **cigeri tāze it-**). Terim içinde organ adı ise hep sabittir. Organ adının aldığı ekler ise yeni eyleme uygun olan bir diğeriyle değişir veya aynı kalır.

101. **ağzı ağrı-**: Ağızda ağrı olmak.

[30a] (3-4) *İmdi ağzı ağrıyan ādem mürr dikenin bal ile halı idüp ağzında tutsa def^c ide...*

102. **āvāzı açıl-**: Sesi gür çıkmak, kısılmış olan ses eski hâline gelmek.

[51a] (5-7) ... *bir miqdār kerefes şuvı birle bir pāre nuşātırı qarışdurup gārgāra eyleseler āvāzı açılıp hūb ola...*

103. **baş göz ağrı-**: Başta ve gözde ağrı hissetmek.

[8a] (8-9) ... *her kaçan baş göz ağrıyup ve dimāğınıza bir süstlık vāki^c olsa gerekdür kim hāmmāma varup...*

104. **boğaza dış in-**: Boğazda dişe benzer şişkinlik oluşmak, krş. boğazda dış ol-.

[42a] (1-2) ... *v’eger boğaza dış inse yāhūd hunnāk zahmetine mübtelā olsa...*

105. **boğazına sülük dur-**: Soluk borusunda nefes almasını engelleyen bir parazit bulunmak.

[42b] (5-6) *İmdi eger bir ādemij boğazına sülük dursa bir miqdār şarp sirke içseler, sülügi düşürüp...*

106. **burnundan yaş gel-**: Burundan sıvı akmak, burundan akıcı ve kaygan özellikte yaş sıvı gelmek.

[27a] (8-10) ... *v’eger kara çörek otun bir pārçe bez içinde koyup yumak gibi idüp birkaç gün koqlasa burnundan yaş gelen kimsenüj yaş[ın] def^c ide, mücerrebdür.*

107. **burnu aq-**: Burnu akmak, burnundan nemli sıvı gelmek; nezle olmak.

[29a] (4) ... *v’eger ol burnu aqmış hadde akanı cem^c idüp...*

108. **ciger şiş-**: Karaciğer şişmek, karaciğerde şişkinlik olmak, karaciğerde su toplamak; siroz, krş. marāz-ı istiskā.

[93b] (2-3) ...*zinhār ferūh gibi tiz ve ğaliz yemeyeler, zīrā marāz-ı istiskā hāşıl olur ve çiger şişer, ba' dehu kırtılmağa çāre yok[t]ur...*

109. **cigeri tazele-**: (bkz. cigeri taze it-).

110. **dimāği art-**: Beyni hastalık yapıcı maddelerden arıtmak.

[10a] (10) ... *ħabb-ı şebābe yāhūd ħabb-ı kūkiyā ile dimāği arıdalar...*

111. **diş çıkar-**: Sızılayan veya çürümüş olan diş çekmek.

[33b] (6-7) ... *v'eger ağrıyan diş çıkarmak dileseñ bir pāre 'ākırkarhāyı...*

112. **düpüri çık-**: (bkz. mağ' adı taşra çık-).

113. **göñli dön-**: Midesi bulanmak, midede bulanma hissi duymak.

[76a] (8-10) ... *'alāmeti şalyaları aķup yüregi kaynamak ve uyhuda belinlemek ve ta'ā[m] yedükde göñli dönmeğ.*

114. **göze aķ düş-**: Katarakt olmak, gözde beyaz bir tabaka, perde belirlemek, göz merceğinin beyaz renkte bir tabakayla kaplanması, göze aksu denen perde inmesi.

[56b] (5-6) ... *v'eger göze aķ düşüp veyāhūd kara şu inüp yāhūd tonuğ olsa 'ilācı budur...*

115. **gözi nūrlandır-**: Gözün görme netliğini artırmak.

[130a] (2-4) ... *ve dañı günlük ıssıdur, kırıdur likin hıfza fā'ide idüp fehmi arturur ve zihni kavı idüp cerb idüp ılıcağ şu ile içseler gözi nūrlandırur...*

116. **ķabaķları birbirine yapış-**: Göz kapaklarının gözdeki hastalık nedeniyle birbirine yapışması, göz kapakları birbirine yapışmak.

[58b] (8-10) ... *v'eger göz ağrısı balğamdan ve balğam ğālib olmağdan ise 'alāmeti oldur ki gözlerinüñ rengi aķ olup ve ağrısı az olup likin ķabaķları birbirine yapışa.*

117. **ķan tükür-**: (bkz. ķan istifrāğ it-).

118. **ķıl bitmeme-**: Kıl bitmemek, vücut kılları çıkmamak.

[126b] (13)-[127a] (1) *Bu merhem kel olan başa ve ķıl bitmeyen yerlere ziyāde nāfi' dūr.*

119. **ķıl bitür-**: Vücutta dökülmüş olan kılların yeniden bitmesini sağlamak.

[97b] (3) ... *hem kelleri gidüp ve hem ķıl bitürüp ħalāş eyleye, mücerredür.*

120. **ķulağı ğürle-**: Kulakta uğultu olmak, kulağı çınlamak.

[61a] (1-2) ... *afyūni şuda ezüp ķulağı ğürleyenüñ ķulağına bir kaç tamlā tamzursalar nāfi' dūr...*

121. **mağ' adı taşra çık-**: İshal olmak, sürgün gitmek; krş düpüri çık- .

[131b] (3-4) *Eger enār ğapuġın bişürüp maḳ‘adı taşra çıkan ādemler şuyına otursalar ishālin kabz ide.*

122.nefes açıl-: Nefes darlığı son bulmak, nefesi açılmak, nefes almadaki engel son bulmak.

[2a] (10) *Nefes açılıp hōş olmasınuy devāsın beyān ider.*

123.nefes alama-: Nefes alamak, soluyamamak.

[49b] (1-2) *...zīrā dayḳu’n-nefes bir ğalīz balġamdur ki bekçe yōriçek şolur ve nefes alamaz.*

124.oĝlan tüşür-: Düşük yapmak, çocuk düşürmek.

[93b] (4-5) *... ‘aḳāribi bir pāre beze bağlayup oĝlan tüşüren ‘avratuy boynına aşa koyalar bir daḫı düşürmeye.*

☞ Eylemlik Öbeği Biçiminde Kalıplaşmış Tıp Terimleri

Üstteki terimler (birleşik fiil yapılarındakiler) farklı kip ekleriyle çekimlenebilirlerken bir bölümü sadece mastar durumunda kalıplaşmıştır:

125.beñzi taġayyür olmaḳ-: Benzinin rengi atmak, hastalığıdaki belirtilerden birini görmek.

[99b] (5-8) *...baş aġrısınuy ‘alāmeti beş dürlü olup biri vesvese-i fāsīd ve tebaḫ-ı endīşeden olur ve ikinci uyḳusuzlıġdan olur ve üçünci beñzi taġayyür olmaḳdan ve ğaytīsī...*

126.buḫār başa çıḳmaḳ: Başa buhar çıkmak. Eski tıp anlayışına göre (hidrofizi), midede ve kan damarlarında yeterince hazmolmamış maddelerin ve hiltların ham kalıp, vücuttan atılamayan buharlarının yukarıya, kafaya doğru çıkması. Baş ağrısına sebep olan bu hareket, vücut hareketlerinin hızlı veya yavaş olması, kan dolaşımı gibi etkenlerle doğrudan ilgilidir (Kaya 2008: 1010).

[112b] (9-10) *...aġır başmanuy sebebi ziyāde ta‘ām yeyüp toḳ yatmaḳdan, buḫār başa çıḳmaḳdan olup ‘alāmeti oldur ki...*

127.damaġda yübüset olmaḳ: Damak kurumak, damakta kuruluk oluşmak.

[30a] (5-6) *... ve daḫı dil yarılmaḳ damaġda yübüset olmaḳdan ve ḳurı olmaḳlıġdan ḫāşıl olur.*

128.dil yarılmaḳ: Ağız ve damaktaki kuruluk nedeniyle dilde yarıklar, yaralar oluşmak.

[30a] (5-6) *... ve daḫı dil yarılmaḳ damaġda yübüset olmaḳdan ve ḳurı olmaḳlıġdan ḫāşıl olur.*

129.göze şu enne: Gözde yaş olmak, gözler yaşarmak.

[55a] (6-8) *...v’eger bir miḳdār paḳlayı muḫkem döġüp elekden geçürüp sürme gibi göz[e] çekseler nāfi‘dür ve māddeyi sovuḳluġdan ḫalāş eyleye ve göze şu enneye, def‘ ide.*

130. **kan almak**: Kan almak, vücuttaki kan çokluğu, vücuttaki hıtları dışarı atma, vücudu temizlemek gibi amaçlarla vücuttan kan çekmek. Eski tıp anlayışına göre tedavi yollarından biri de kan almaktır. Böylelikle fazlalığı olduğuna inanılan maddenin dışarı atılarak vücudun temizlendiği kabul edilirdi.

[129a] (4-5) *Şöyle ma'lûm ola ki kan almak lâzîm gelürse şovuğ mizaçlı âdemlerden şovuğ günlerde kan almayalar...*

131. **kan gâlib olmak**: Eski tıp anlayışına göre kan çokluğu, kan çokluğu nedeniyle hastalık oluşmak, diğer vücut sıvılarına göre kan daha ağır basmak.

[115b] (5-6) *İmdi eger hastalık kan gâlib olmağdan ise 'alâmeti oldur ki uyğu ziyâd[e] olup...*

132. **siğir büzülmek**: (T.+T.) Kas gerilmek, kasların kasılması.

[108b] (6) *Teşennüc ve Siğir Büzülmek Ahvâlin Beyân [İder]*

□ Sonuç:

Sonuç olarak incelenen eserde yüz yirmi yedi organ adlı tıp terimi bulunmaktadır.⁵ Bunlar içindeki organ adı sayısı yaklaşık yüz ellidir. Aynı organ adı birden çok terim içinde kavramlaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Bunlardan göz, baş, kan ve damar (tamar) en sık kullanılanlardır. Terimler içindeki organ adlarının kırk Türkçe, on yedisi Arapça (bunların bir bölümü Arapçaya Grekçeden geçmiş), ikisi Farsça kökenlidir.

Eserdeki Türkçe terimlerin birçoğu Arapça ve Farsça eş anlamlılarıyla beraber bir arada kullanılmıştır. Arapça ve Farsça eş anlamlılarıyla aynı eserde kullanılan Türkçe terimlerin çoğunluğu aslında bunlara karşılık olarak üretilmiştir. Arapça veya Farsça tıp terimlerine karşı üretilen Türkçe terimler içinde organ adlarından yararlanılmış olması (hanazîr = tuz başı; niğrîz = diz ağrısı vb.) bunların kavramlaştırmadaki önemini ortaya koyar.

Organ adlarının yardımıyla kurulan tıp terimlerinin çoğu hastalık adıdır. Bunlarıysa önce hastalığın teşhisi ve tedavisi ile ilgili olanlar ve yeni organ adları, sonra da ilaç adları izler. Tıbbi alet isimleri yaparken organ adlarının pek fazla tercih edilmediği görülür. Ancak, eserde tıbbi alet isimlerinin de çok fazla geçmediğini belirtmek gerek. Dönemin benzer eserleri taranarak alet ismi yapmada organ adlarının ne kadar kullanıldığını gösterecek yeni bulgular bu sonucu değiştirebilir.

□ Kısaltmalar

Ar. Arapça

Far. Farsça

T. Türkçe

Yun. Yunanca

⁵ Organ adlı ilaç adları da buna dâhil edilince sayı yüz kırk beşi bulmaktadır.

□ Terimlerin Alfabetik Listesi:

- ağız kokusu 69
 ağız şuvı 70
 ağzı ağrı- 101
 ağzı yarı 4
 ağzı yarı çok ol- 88
 ‘aql karışuğu 52
 ‘aklı ve fehmi ziyâde ol- 89
 ‘aklı zâ’il ol- 90
 âvâzi açıl- 102
 ayak ağrısı 5
 a‘zâ ditremesi 31
 bâselik tamarı 63
 baş ağrısı 6
 baş dönmesi 32
 baş göz ağrı- 103
 baş tamarı 55
 başdan nâzil olan hılflar 77
 beden süstlüğü 27
 bel ağrısı 7
 bendükşeler ağrısı 8
 beñzi tağayyür olmak 125
 bevl eyle- 100
 bevl it- 97
 bevl yolu 64
 bikri boztlı ol- 91
 bil şızısı 22
 boğaz ağrısı 9
 boğaz diş 54
 boğaza diş in- 104
 boğazda diş ol- 92
 boğazına sülük dur- 105
 buhâr başa çıkmak 126
 burnından yaş gel- 106
 burun kanaması 33
 burunı aç- 107
 cân evi 68
 ciger ağrıları 10
 ciger şiş- 108
 cigeri tâze it- 98
 cigeri tâzele- 109
 çeñe kaşılması 38
 damağda yübüset olmak 127
 dil yarılmağ 128
 dimâğda olan hılflar 75
 dimâğı arıt- 110
 diş ağrısı 11
 diş çıkar- 111
 diş etleri 57
 diz ağrısı 12
 dudak yarılması 39
 düpüri çık- 112
 ekşel tamarı 65
 endâm süstlüğü 28
 et kesilmesi 40
 gevde ağır ol- 93
 gevde tamarı 56
 gezer bil 82
 göbek burusu 23
 göbek çıktığı 58
 göbek düşmesi 34
 göğüs ağrısı 13
 göñli dön- 113
 göñül darlığı 29
 göñül dönmesi 35
 göz ağı 46
 göz ağrısı 14
 göz kızıl ol- 94
 gözde olan ağ 76
 göze ağ düş- 114
 göze şu enme 129
 gözi nürlandur- 115
 gözlerinin rengi ağ ol- 95
 gözün kabağı 62
 gözünün nürü 1
 gözün hârâreti 2
 hârâretinden olan baş ağrısı 78
 hayz görmez ol- 96
 hayz görmüş ‘avrat 83
 hayz kanı 71
 hayz yağı 72
 ıssı dimâğlı 86
 ıssı olan şişler 73
 iç ağrısı 15
 it dirseğı 50
 kabağları birbirine yapış- 116
 kan almak 130
 kan gâlebesi 47
 kan gâlib olmak 131
 kan istifrag it- 99
 kan tükür- 117
 kanı durmayan burun 84
 kanı olan göz 81
 karın ağrısı 16
 kasağ yaruğı 53
 katı yürek 85
 kemük kırılması 41
 kıl bitmeme- 118
 kıl bitür- 119
 kifâl tamarları 66
 kol tamarları 59
 kol kırılması 42
 kör ve yaramaz olan tırnağ 74
 kulağı gürle- 120
 kulağ şancusu 24
 kulağ ağırlığı 30
 kulağ ağrısı 17
 kulağ gürültüsü 48
 kulağ tutilması 43
 ma‘de ağrısı 18
 mafaşıl ağrıları 19
 mağ‘ad zahmeti 25
 mağ‘adı taşra çık- 121
 nefes açıl- 122
 nefes alama- 123
 oğlan tüşür- 124
 raħimüh câzibesı 2
 sâkıd tamarı 67
 sevdâdan olan baş ağrısı 79
 sidüğü yolu 60
 sidük tutilması 44
 siñir büzülmek 132
 siñir yorulması 45
 süst endâmlar 87
 şakağ ağrısı 20
 talağ sancusu 26
 talağ veremi 49
 tuz başı 51
 yan başı 61
 yelden olan bil ağrısı 80
 yürek ağrısı 21
 yürek ditremesi 36
 yürek oynaması 37

□ Kaynakça

- Adıvar, Adnan (1970), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul (2. Baskı).
- Aksan, Doğan (2004), *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Ankara: Engin Kitabevi.
- Başdaş, Cahit (2006), “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu –k Ünsüzü ve Çokluk”, *İlmi Araştırmalar*, S:21, s: 53-64.
- Bayat, Ali Haydar (1999), *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Canpolat, Mustafa ve Zafer Önler (2007), *İshak Bin Murad Edviye-i Müfredde*, Ankara: TDK.
- Coşar, Asiye M. (2008), “Bir Adlandırma Ögesi Olarak Organ adları”, *Turkish Studies*, s: 1049-1079.
- Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Güven, Meriç (2005), *Abdulvehhâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi).
- _____, (2008), “Kitâbu'l-Mühimmat fi't-Tıbb'daki Türkçe Organ Adları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:23, s: 112-135.
- Kahya, Esin (1995), *İbni Sinâ El-Kanun fi'Tıbb (Birinci Kitap)*, Ankara: AKM.
- _____, (1995), *İbni Sina El-Kanun fi't-Tıbb (Birinci Kitap)*, Ankara: AKM Yay.
- _____, (2002), “Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi”, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi*, Ankara: s. 245-252.
- _____, (2003), “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara: Ankara Ü, s. 11-19.
- Kaya, Emel (2008), *Muyiddin Mehi'nin Müfid (Nazmü't-Teshil) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin 15. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyoloji Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Önler, Zafer (1985), “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: TDK, s.87-130.
- Özkan, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Redhouse, Sir James (2001). *A Turkish And English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Şehsuvaroğlu, Bedii N. (1957), “Anadolu’da Türkçeleşme Cereyanları ve Türkçe İlk Tıp Yazmalarındaki Terimler”, *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957*, Ankara: TDK, s. 25-35.
- Tor, Gülseren (1982), *Anadolu Ağzlarında Organ Adları*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi (Yüksek Lisans Tezi).
- Türkmen, Seyfullah (2006), *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi).
- Uludağ, Osman Şevki (1991), *Beş Bucuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*, (Haz. İlter Uzel), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Usta, Halil İbrahim (2007), *Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Sintagmatik Yapılar*, Ankara: Bizim Büro Basım Yayım Dağıtım.
- Uzel, İlter (1992), *Cerrahyetü'l-Haniyye I*, Ankara:TTK.
- Zülfikar, Hamza (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara:TDK.